

UJEDINJENJE ILI SMRT: KRATKA ISTORIJA JEDNE OPASNE IDEJE

Radoslav Drašković

Naš slučaj zahtijeva proučavanje i objašnjenje: jedan istorijski narod, na kraju 20 veka – u trenutku kad se iscrpila jedna velika utopija; kad je nestala blokovska podela sveta i prestao višedecenijski hladni rat; kad je došlo do neviđenog razvoja nauke i tehnologije koji je povezao svet, relativizovao državne granice i u prvi plan isturio ljudska prava kao univerzalnu vrednost – poveden je na put bez povratka: da ispravi svoju prošlost od srednjeg veka do modernog doba... Izostajanje napora da se razume sunovrat koji je srpski narod doživio na kraju 20. veka bio bi izraz pomirenja sa izgubljenom nadom u budućnost.

Latinka Perović, Dominantna i neželjena elita

Ova Srbija je mrtvo more i bez svakog vidljivog napora i plana da se preporađa. Biće potrebno nekoliko decenija da se ovaj lenji, primitivni, iskvareni narod pretopi u radni, posvećen i građanski odgovoran narod. Osećam se kao Srbin i pisac poraženim. Svet mojih romana ne postoji, nije ni postojao, ja sam ga izmislio u nadi da cu Srbima ponuditi osećanje dostojanstva i samopoštovanja. Nisam uspeo.

Dobrica Ćosić, U tuđem veku

Srbi su najmnogoljudnija južnoslavenska nacija, a Srbija najveća južnoslavenska država, koja je svojim neravnomjernim i često kontradiktornim historijskim razvitkom odredila sudbinu ne samo dva jugoslovenska politička projekta, nego uticala i na sveukupnu post-jugoslovensku stvarnost. Trideset godina poslije raspada zajedničke države, Srbija ostaje zemlja podijeljena iznutra, posvađana sa svojim susjedima, nespremna da se suoči s vlastitom prošlošću, nesigurna da želi da dovrši evropske političke integracije, vječno zaglavljena između Istoka i Zapada. Ovaj esej zastupa tezu da trenutna politička i društvena situacija u Srbiji i postjugoslovenskim prostorima na kojima žive Srbi, nije posljedica slučajnosti, nego produkt procesa dugog trajanja. Kada su srpske političke elite, krajem devetnaestog vijeka u procesu stvaranja nacionalne države i izboru društvenog i političkog modela razvoja društva - između europskih prosvjetiteljskih ideala liberalne demokratije na jednoj strani i koncepta nacionalne države koji podrazumijeva sve Srbe u jednoj državi na drugoj - izabrale ovo potonje, one su uslovile i odredile sudbinu ne samo Srba u Srbiji, nego i svojih dijaspora rasutih širom Balkana, ali posljedično i sudbine ostalih južnoslavenskih naroda, koji su sa Srbima neraskidivo povezani zajedničkom historijom, kulturom, jezikom i geografskim položajem. Kratak hronološki pogled na ove procese umnogome objašnjava ne samo propast dva jugoslovenska politička projekata, ali i našu postjugoslovensku stvarnost, te možda nudi mogućnost pogleda u uvijek neizvjesnu budućnost, u trenucima kada svijet i balkanska regija stoje pred sveopštom neizvjesnošću u procesu porađanja novog svjetskog poretka.

Između dvije civilizacije

Igra historijskog slučaja, gotovo simbolično će postaviti Srbe na granicu između dvije civilizacije. Srbi će se, u procesu kristijanizacije Južnih Slavena, koja je bila dugotrajan i kompleksan proces, naći istočno od linije koja je dijelila dva hrišćanska svijeta, a njihova pripadnost pravoslavnom univerzumu, bila je uglavnom posljedica slučaja. Tadašnja granica crkvenog uticaja je bila još uvijek neučvršćena i nestabilna kao i konfesionalni afiniteti srednjevjekovnih vlastodržaca, koji su se zajedno s njihovom lojalnošću i savezništvima mijenjali na gotovo dnevnoj bazi. Granica između tadašnjeg Istoka i Zapada, grčke i rimske crkve, prolazila je direktno kroz sredinu tadašnjih zemalja koje su naseljavali Srbi. Stoga nije čudno da je prvi kralj Srbije, Stefan Nemanja kršten po katoličkom obredu, a njegova država poštovala i slijedila obadvije

tradicije, pravoslavnu u tadašnjoj Raškoj i katoličku u tadašnjoj Duklji, današnjoj Crnoj Gori. Nemanjin sin Vukan, vladar južne provincije Zete je bio pobožni katolik.¹

Poslije čuvenog četvrtog krstaškog pohoda na istok, koji će 1204. godine završiti razaranjem, pljačkom i okupacijom Konstantinopolja, te protjerivanjem vizantijskog cara i patrijarha, dvije crkve će prekinuti svaku dalju komunikaciju. Ovaj događaj će srpskoj vladajućoj dinastiji pružiti neočekivanu priliku da osnaže vlastitu poziciju na prostoru između dva sukobljena carstva. Iako je Nemanjin sin Stefan Prvovjenčani kraljevsku krunu, izražavajući svoju odanost katoličanstvu, dobio od Pape 1217. godine,² njegov brat Rastko će već 1219. pribaviti dozvolu od tada izgnanog vizantinskog imperatora i patrijarha za uspostavu autokefalne Srpske pravoslavne crkve, sa sobom kao prvom glavom crkve.³ Tek od tog momenta Srbija polako ulazi u kulturnu i vjersku orbitu pravoslavne Vizantije i njene civilizacije.

Kasnija otomanska okupacija će proizvesti nekoliko neočekivanih rezultata u procesu formiranja srpske nacije i definisanja njenog ranog identiteta, koja sve do momenta osvajanja uglavnom slijedi šire evropske procese razvoja. Surovost inicijalne okupacije potisnuti će veliki dio populacije i raspršiti je u zapadne predjele Balkana, i susjedne Ugarske zemlje. Istovremeno, s gašenjem vladarske loze, u naredna četiri stoljeca, Srpska pravoslavna crkva će postojati ne samo kao vjerski nego i svjetovni vođa srpskog naroda, što će joj osigurati centralnu ulogu u kreaciji srpske nacionalne svijesti i u izgradnji buduće samostalne države.

1 Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1984, 63.

2 Čak godinu dana nakon što je Rastko izdejstvovao autokefalnost srpske pravoslavne crkve, 1220. godine u pismu Papi Honoriju III, Stefan Prvovjenčani izražava svoju odanost papinstvu i pripadnost katoličanstvu. Ovdje se mora naglasiti da je prema tadašnjim shvatanjima pripadnost jednom od dva univerzalna hrišćanska carstva - istočnom u Konstantinopolju ili zapadnom u Rimu - bila od prvorazrednog značaja za bilo kojeg vladara koji je imao aspiracije da legalizuje svoju vladavinu i državnu kreaciju. Medievalne "nacionalne države" su bile u subordiniranom položaju i od drugorazrednog značaja u odnosu na univerzalna crkvena carstva. Dubravko Lovrenović. *Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske, Fenomen "krstjani" u srednjevjekovnoj Bosni i Humu*, Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Hrvatski institut za povjest, Sarajevo-Zagreb, 2005, 227-232.

3 Rastko, koji je dao ogroman doprinos kulturnom i spiritualnom ujedinjenju Srba, je uskoro uzeo monški zavjet u manastiru Hilandar na Svetoj gori i pod monaškim imenom Sava postao jedna od najvažnijih figura u srpskoj istoriji. Njegov rad je zauvijek vezao srpski identitet za svijet vizantijskog pravoslavlja, ali i uspostavio izuzetno bliske veze između pravoslavne crkve i srpske države. Sima Ćirković, *The Serbs*, Blackwell Publishing, Oxford, 2004, 42-6.

Ovome je uveliko pridonio način na koji je Otomanska imperija ustrojila hijerarhiju vlasti u svom carstvu i odnose sa svojim podanicima. Po takozvanom *millet* sistemu sve nemuslimanske vjerske zajednice su bile izuzete od islamskog zakona, sve dok su bile lojalne Porti i uredno prikupljale i plaćale takse, što im je garantovalo lokalnu samoupravu pod nadzorom njihovih vjerskih vođa. Obnavljanjem srpske patrijaršije u Peći, Porta je 1557. godine autorizovala vraćanje autokefalnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi.⁴ Pravilo da svi poslovi, kako vjerski tako i svjetovni, moraju biti obavljani preko Partijaršije napravilo je od sveštenika u Peći, ne samo duhovne vođe nego i sekularne predstavnike Srba ali i svih drugih pravoslavnih subjekata na zapadnom Balkanu. Ovo je Srbima dalo neočekivano sredstvo homogenizacije i nacionalne ekspanzije, a Srpskoj pravoslavnoj crkvi posebno mjesto u izgradnji države.

Drugi događaj koji će izazvati dugotrajne posljedice u nastupajućim stoljećima, bila je uspostava takozvane *Vojne krajine* 1578. godine kojom je dalje zakomplikovan postojeći vjerski raspored u regionu.⁵

Habzburzi su izbjeglicama potisnutim turskim osvajanjima iz Srbije i Bosne, ponudili zemlju na kojoj su mogli da rade i izdržavaju sami sebe kao slobodni seljaci. Oni su bili izuzeti od plaćanja takse, uživali potpunu lokalnu samoupravu, te pravo na slobodno ispovjedanje svoje vjere. Zauzvrat su bili dužni da brane granice carstva od turskih upada i bezuslovno se odazovu na vojnu službu bilo gdje u imperiji. Pošto je svo pravoslavno stanovništvo na

4 Ovu odluku Srbi duguju Mehmed Paši Sokollu (Sokolović) koji je kao djete odveden u janičarsku službu, i usponom kroz administrativni aparat Otomanske imperije dospio do mjesta Velikog Vezira (u današnjim terminima premijera imperije). Čirković napominje da pored rođackih veza ipak ne treba zaboraviti ni interese Otomanske imperije koja je zauzela i velike dijelove današnje Bosne, Hrvatske, i Ugarske na sjeveru, na kojima su živjeli mnogi raseljeni Srbi. Upravljeni svima njima iz Carigrada putem njima strane jurisdikcije, bilo je komplikovanije nego dodjeliti sve te prostore na brigu i upravljanje obnovljenoj Pečkoj patrijaršiji. Čirković, 1995.250.

5 Krajina je zamišljena i stvorena od strane Habsburškog kralja Ferdinanda, i njegovog nasljednika Maksimiliana II sa ciljem naseljavanja južnih krajeva Hrvatske opustošenih turskim pohodima i stabilizovanja granice sa Otomanskim carstvom, koje je u to vrijeme već završilo osvajanje balkanskih država i prijetilo pokretom prema vratima Beča. Ovaj ogromni ljudski štit u obliku polumjeseca, koji se u svom finalnom obliku prostirao od Jadranskog mora na zapadu, do Karpata na istoku, pokazao se kao jedna od najuspješnijih organizacija u Habsburškoj Imperiji, ne samo po uspjehu u ograničavanju daljnjeg Turskog nadiranja u Evropu nego i kontrolisanju bilo kakvih pobuda mađarskog i hrvatskog plemstva za samostalnošću, što će se pokazati naročito prilikom gušenja građanskih revolucija 1848.godine. Rothenberg, Gunther E. *"The Struggle over the Dissolution of the Croatian Military Border, 1850- 1871"*, Slavic Review, Vol. 23, No. 1 (Mar., 1964), 63.

zapadnom Balkanu od 1557. godine pripalo jurisdikciji Pečke patrijaršije, ovo je značilo da će doseljenici, vremenom kroz djelovanje srpske pravoslavne crkve prihvatiti srpsku nacionalnu svijest. Potpuno nezavisni od hrvatskih vlasti, uvijek naoružani graničari, tzv. *grenzeri*, su odgovarali samo Habsburzima, jer je Vojna krajina, bez obzira što se nalazila na hrvatskoj teritoriji, bila odvojena austrijska provincija kojom se vladalo iz Beča.⁶

Ove okolnosti će izazvati ogorčenje ne samo među hrvatskom elitom, koja je izgubila pravo na zemlju, nego i katoličkom crkvom i među širim slojevima stanovništva. Iako su iste privilegije bile date lokalnom hrvatskom stanovništvu na tom dijelu teritorija, oni su na pridošlice gledali sa nepovjerenjem i sumnjičavošću, ali i osjećajem kulturne nadmoći. Siromaštvo i kulturna izolacija, kao i u toliko drugih primjera u historiji, ali prije svega ustrajan rad pravoslavne crkve, kod ovih izbjeglica će vremenom proizvesti osjećaj posebnog kulturnog identiteta.⁷

Homogenizovani u okviru male etničko-vjerske zajednice oni će razviti kruti graničarski, militantni mentalitet, kao i osjećaj nepripadnosti zemlji čije su granice branili.⁸ Ova tenzija između dvije kulture će s vremenom ostaviti dubok pečat na relacije između Hrvata i Srba u budućnosti, čiji će nacionalizmi uvijek funkcionirati po principu spojenih posuda. Dva najkrvavija sukoba između ovih naroda krenuće upravo sa ovih prostora.

Nebeska Srbija

Otomanska osvajanja i tragičan slom srpske srednjovjekovne države obezbjeđiće i formativni mit za buduću naciju. Malo je znano o bitci koja se desila na praznik Svetog Vida, 28. juna 1389. godine, koja je osigurala historijski okvir za srpski nacionalni mit. Ipak, i pored šturih i opskurnih historijskih činjenica, bogati narodni folklor koji je nastao u godinama poslije bitke, će od ove bitke načiniti centralni stub srpskog nacionalnog narativa, a koji će

6 Ivo Goldstein, *Croatia, A History*, C. Hurst & Co, London, 1999, 41.

7 Dentich zastupa tezu da je različita vjeroispovjest u ovom slučaju, bila kako razlog za diskriminaciju, tako i presudna za održavanje posebnog kulturnog i kasnije nacionalnog identiteta. Vrlo je malo vjerovatno da bi Srbi u Austrougarskoj imperiji razvili i sačuvali poseban nacionalan identitet u odnosu na Hrvate, da nije bilo rada Srpske pravoslavne crkve, Dentich, 1994,24.

8 Jasminka Udovički, *Burn this House, The Making and Unmaking of Yugoslavia*, Duke University Press. 1997, 20.

periodično kroz istoriju biti oživljavan od strane političkih elita, kao sredstvo mobilizacije masa za trenutne političke ciljeve.⁹

Istorijski narativ o pravom ili zamišljenom stradanju, o patnji i borbi za samoodržanje kroz istoriju, je jedan od najvažnijih elemenata koji definišu bilo koju etničku zajednicu i najjače socijalno ljepilo koje je drži na okupu.¹⁰ Oralna i pisana narodna poezija koja se razvila oko ovog mita u sljedećih par vijekova, kao i djelatnost Srpske pravoslavne crkve na očuvanju nacionalnog sjećanja, bile su snažan prezervant srpske državne tradicije od momenta kad je srednjevjekovna država nestala. Mit - kao učahurena poruka koja lako komunicira s nepismenim masama i u formi narodne predaje lako putuje i do najudaljenijeg predstavnika rasutog plemena, omogućavajući mu da se identifikuje s patnjama i borbom zamišljenih predaka - je pružio Srbima, kako objašnjenje za stradanja pod tuđinskom vlašću, tako i ponudio nadu u ponovno uskrsnuće izgubljene države. On je dakle istovremeno poziv na jedinstvo, na očuvanje identiteta, ali i osvetu i borbu do konačnog momenta kada će zemlja biti ponovo slobodna. Istovremeno, kao sto Hastings sugerise, on je mogao da posluži i kao sredstvo istorijskog zaborava i preinačenja stvarnih istorijskih činjenica.¹¹ Uostalom, nacije ne samo da stvaraju, nego i konstantno re-interpretiraju mitove u skladu sa pokušajima ostvarivanja različitih političkih ciljeva kroz vrijeme.¹² U doba nacionalnog romantizma i formiranja nacija, stvaranja prve Jugoslavije, kao i u predvečerje posljednjeg rata u Jugoslaviji kada je ponovo uskrsnuo, ovaj moćni mit imao je odlučujuću ulogu u političkoj i kulturnoj homogenizaciji Srba gdje god da su živjeli.

9 Čirkovic skreće pažnju da je ova bitka, o čijem čak ni ishodu ne znamo skoro ništa, samo jedna od prvih velikih bitaka u seriji turskih prodora na Balkan. Ipak, u popularnoj imaginaciji i bogatoj narodnoj poeziji koja je vremenom spletena oko ovog mita, ova bitka je interpretirana kao smrtonosni udarac srpskoj srednjevjekovnoj državi. Srpska kraljevina će nastaviti da postoji, čak na momente doživjeti i relativni prosperitet sljedećih sedamdeset godina, sve do svog konačnog pada pod tursku vlast 1454.godine. Čirkovic, 2004, 82-5.

10 Anthony D. Smith, *The Nation in History, Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Polity Press, 2000,69.

11 Kako Hasting podsjeća srpsko plemstvo koje je poslije pada srpske države bilo prinudeno na vazalni odnos, je od uspostave Pečke patrijaršije 1557. pa do austrijsko-turskog rata 1689. bilo jedan od najvjernijih vazalnih saveznika Otomana. U tom smislu postojanje mita omogućuje istorijski zaborav i preinačenje uloge osmanskih pomoćnih snaga u ulogu vječne žrtve. Adrian Hastings, *Južni Slaveni*, 2003, www.Ivanlovrenovic.com, 9.2.2018.

12 Ivan Colović, *Revizije "Kosovskog opredeljenja"*, Peščanik.net, 28.6.2019.

Srbija na Istoku

Polovinom 18. vijeka, kao posljedica industrijske revolucije i tektonskih socijalnih promjena uzrokovanih propašću feudalnog društva i njegove političke ekonomije, na istorijskom horizontu pojavljuje se novi oblik teritorijalne i političke organizacije teritorija, ali i radikalno novi način označavanja socijalne pripadnosti i identiteta. Novonastali fenomen nacije i nacionalne države poslužio je tadašnjim vlastodržcima kao sredstvo političke centralizacije i socijalne kohezije, služeći prije svega za političko uvezivanje razjedinjenih feudalnih teritorijalnih jedinica, a zatim i kao sredstvo njihove industrijalizacije, urbanizacije i sveopšte modernizacije.

Srbi su kao i druge južnoslovenske nacije u nastajanju (ispočetka samo Slovenci i Hrvati) razvili i definisali svoju nacionalnu svijest na njemačkim romantičarskim teorijama o kulturno homogenoj nacionalnoj državi, sa narodom kao nosiocem državnog suvereniteta.¹³ Nacionalno oslobođenje, koje u Srbiji dolazi kroz nekoliko turbulentnih i krvavih dekada, zatiču državu i prostore koje naseljavaju Srbi u krajnje zapuštenom stanju, sveopštem siromaštvu, i dalekom zaostatku za evropskim procesima izgradnje društva i države. Dok su evropska društva na krilima industrijske revolucije i političke ekonomije kapitalizma već na pragu modernog doba, Balkanski prostori su još uvijek duboko zaglavljani u feudalnom dobu, sa feudalnim ekonomskim odnosima i patrijarhalno-hajdučkim mentalitetom stanovništva, formiranim upravo kao posljedica dugotrajne borbe za opstanak i preživljavanje surove okupacije: "Porodična veza bila je glavna snaga koja je gonila hajduke na osvetu i glavna pomoć u nevolji. U ovom patrijarhalnom životu izučio je prost narod u pjesmi svoju prošlu istoriju - tu je on smišljao svoju budućnost."¹⁴

Srbija je period između 1830.godine, kada je dobila praktičnu autonomiju od strane Otomana, pa do formalnog međunarodnog priznanja na Berlinskom kongresu 1878., provela u izgradnji ranih institucija države i pokušaju

13 Balkanske nacije nastaju iz otpora dugotrajnoj stranoj okupaciji i stoga je proces stvaranja i definicije vlastite nacije bio upravo fatalno određen borbom za skidanje stranog jarma i oslobođenja od tuđinske vlasti - a ne gradnjom i modernizacijom postojeće administrativne i državne strukture kao u slučaju zapadne Evrope - država je u ovom slučaju nešto neprijateljsko, tuđe, nasilno nametnuto, što je sada trebalo srušiti. Svetozar Marković, *Srbija na Istoku*, Srpska Narodna zadružna štamparija, 1872, 31-34.

14 Marković, 1872, 28.

hvatanja koraka sa ostatkom Evrope. Ipak, sam taj proces, pokazao je koliko je taj zaostatak veliki, i koliko je budućnost bila već umnogome određena teškom poviješću. Svetozar Marković, kao savremenik i kritičar tog doba, opisuje porođajne muke srpske države i njenu uslovljenost teškim historijskim nasljeđem. Od kneževine samovolje i despotskog načina vladanja, do uzdizanja čitave birokratske kaste koja je svojim postupcima i trkom za privilegijama direktno rušila mogućnost uspostavljanja pravne države, stalne partijske borbe, u kojima se nisu birala sredstva za ostvarenja preimućstva i ostanka na vlasti, organski i duboko ukorijenjen otpor prema individualizmu i zapadnom, kapitalističkom modelu države i društva - sve je ovo već od početka potkopavalo mogućnost uspostavljanja pravne države i demokratskog ustrojstva političkog sistema, i vodilo ka uspostavljanju partijske države. Ovaj sukob između kolektivističkog i individualističkog koncepta društva je prvi veliki sukob koji je trajno obilježio modernu historiju Srbije i u različitim oblicima traje do danas.¹⁵

Drugi značajan događaj koji će imati dugotrajne posljedice odvija se rano u procesu formacije države, kada se postavlja pitanje strateškog pravca nacionalne politike. Ohrabreni stvarnom nezavisnošću, pod formalnim pokroviteljstvom moćnijeg pravoslavnog saveznika Rusije, iako još uvijek bez formalnog internacionalnog priznanja, srpske političke elite su počele razmišljati o planovima za konačno nacionalno oslobođenje i ujedinjenje rasutih dijaspora, ali i za ekspanziju vlastite države. Sredinom devetnaestog vijeka Srbija uživa ogroman ugled kod ostalih, još uvijek porobljenih, slavenskih naroda. Pan-slavenske ideje koje se razvijaju u istočnoj Evropi, naročito među austrougarskim Slavenima, najplastičnije su izražene u idejama Ilirskog pokreta koji se javlja u Hrvatskoj. Ove ideje su u nekoliko faza, zagovarale buduću potencijanu državnu zajednicu svih Južnih Slavena, zasnovanu na načelima uzajamne ispomoći i ravnopravnosti, kao osnovu vjekovima sanjanog političkog i kulturnog oslobođenja od stranog jarma. Ipak u Srbiji ove ideje nisu nikad uhvatile maha. S velikom populacijom Srba koja je živjela u susjednim državama¹⁶, koje su započele proces formiranja nacionalne svijesti

15 Olga Popović Obradović, *O stvarnom (dis)kontinuitetu*, Peščanik, 25.08.2022.

16 Sredinom devetnaestog vijeka u kneževini Srbiji je živjelo manje od jedne trećine svih Srba. Od ukupno 3,2 miliona Srba, manje od milion Srba je živjelo u Kneževini, oko million i dvjesto hiljada ih je živjelo u ostalim dijelovima Osmanskog carstva, a otprilike dodatni milion na teritorijama Habsburške monarhije, u okvirima Vojne krajine. Audrey Helfant Budding, *Srpski nacionalizam*

i politički gledale prema Beogradu, srpske političke elite, bile su više zaokupljene idejom kako proširiti srpsku državu na način koji bi inkorporirao što više svoje etničke braće rasute po Balkanu, iako zamišljene granice "srpskih zemalja" nisu još uvijek bile čvrsto određene.

Ove ideje su definisane već 1848. godine od strane Ilije Garašanina, dugovječnog ministra spoljnih poslova u nekoliko vlada, u dokumentu za internu upotrebu, nazvanom *Načertanije*, gdje on u grubim crtama opisuje projekat buduće nacionalne države i rješenja srpskog nacionalnog pitanja. Ovaj dokumenat po prvi put praktično ocrtava linije Velike Srbije, kao države svih Srba rasutih širom Balkanskog poluostrva, koja ih je po prvi put u istoriji trebala sve osloboditi i okupiti pod zajedničkim krovom. Garašininov program je insistirao na teritorijalnoj ekspanziji srpske države u sve predjele u kojima su živjeli Srbi, s respektom tretirajući ostale narode koji bi izabrali da žive u ovakvoj tvorevini, ali nikad ne raspravljajući pitanje njihove akomodacije.¹⁷ Ideja nekog šireg ujedinjenja svih Južnih Slavena je odbacivana kao nerealna od strane svih glavnih učesnika političkog zivota, bez razlike na dinastiju koja je bila na vlasti, a ideja proširenja Srbije, uglavnom podržana od svih političkih partija, s izuzetkom srpskih socijalista kao što su Marković i Tucović, koji su dosljedno kritikovali ideju Velike Srbije.¹⁸

u dvadesetom veku, u Sonja Biserko, *Milošević, v.s Jugoslavija*, Biblioteka Svedočanstva, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2004, 42.

17 Ovaj dokument, objavljen tek 1906., mora biti stavljen u kontekst svog vremena, a kao takav, on ipak nije izlazio iz tadašnjeg glavnog evropskog liberalnog razmišljanja o konstrukciji nacionalne države. Iako je Garašinin u kasnijoj fazi svoga rada zauzimao pro-jugoslavenske stavove i u jednom momentu čak i sugerisući ujedinjenje svih Slavena u zajedničku državu, imao redovne kontakte sa Štrosmajerom, Gajem i Jelačićem, on je ostao daleko od principa reciprociteta Ilirskog pokreta. Implicitno dizajniranje podređene uloge za ostale narode u nekoj budućoj uniji sa uvećanom Srbijom bila je fatalna greška Garašininove, i uopšte velikosrpske vizije, koja će ostaviti dugotrajne posljedice u obje zajedničke države. John Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was the Country*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 52.

18 U članku *Velika Srbija* iz 1868. Marković kritikuje liberalnu opoziciju da zajedno sa namjesništvom nastavlja Mihajlovu viziju ujedinjenja u Veliku Srbiju, centralizovanu državu, koja je po njemu protivna interesima srpskog naroda: "Velika Srbija bi morala kupovati prijateljesto od neprijatelja ponižavanjem i žrtvovanjem interesa svog naroda: morala bi sve više i više trošiti na vojnu silu; sve više zavoditi centralizaciju sa svim dobrima što ih ona donosi, sve više da opterećava narod sa raznim dacijama (po svoj prilici bilo bi i državnog duga), i ranije ili docnije takva politika morala bi se završiti kakvom spoljašnjom ili unutrašnjom katastrofom. Srpski narod van kneževine dobio bi vrlo malo, a narodu u kneževini u "Velikoj Srbiji" bilo bi mnogo gore no što mu je sada u maloj Srbiji." Svetozar Marković, citiran prema Milan Subotić, *Sricanje slobode, Studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji 19 veka*, Gradina, Niš, 1992, 189.

Iako je Garašaninov dokument objavljen u javnosti tek 1906. godine, gotovo opšti politički konsenzus koji je vladao u Srbiji tog doba oko ovog pitanja uslovio je da se pitanje teritorijalnog proširenja i ujedinjenja svih srpskih zemalja od tada vidi kao pitanje svih pitanja, kome su podređeni svi ostali ciljevi, uključujući tu i prijeko potrebnu modernizaciju društva.¹⁹ Ovakvo duboko ukorijenjeno viđenje ciljeva nacionalne politike, kojima se ne prihvaća nijedna druga opcija, osim snažne nacionalne države, sa strogom centralnom vlašću, imaće fatalne posljedice za obje zajedničke države Južnih Slavena .

Između Istoka i Zapada

Sredinom devetnaestog vijeka prve generacije malobrojne intelektualne elite, sinovi tek oformljene srpske buržoazije, odlaze na međunarodno školovanje širom Evrope, donoseći nazad u Srbiju nove ideje o izgradnji i ustrojstvu nastajuće države. Svjesni da Srbija kasni desetljećima za zapadnim modelima izgradnje društva, oni traže nove odgovore na ovaj problem, a brojna rješenja se na kraju konsoliduju u dvije opcije: liberalnu, koje predlaže dalje usvajanje zapadnog liberalno-demokratskog modela razvoja društva, i slavenofilsku koja protivno idejama Zapada, ističe nužnost izgradnje novog društva na autentičnim vrijednostima pravoslavnog slavenskog svijeta i s trajnim osloncem na Rusiju.

S povratkom Svetozara Markovića u Srbiju sedamdesetih godina 19. vijeka stižu i počinju da se šire i socijalističke ideje. Marković, odbacujući Marksovu ideju o nužnosti kapitalističkog razvoja kao preduslova za socijalizam, crpi na učenju ruskih socijalista i tvrdi da bi zaostalo srpsko društvo trebalo izbjeći po svaku cijenu zamke klasnog i socijalnog raslojavanja koje je "kapitalistički purgatorijum" donio zapadnim društvima. Marković vidi zapadne principe razvoja neprimjenjivim na srpsko društvo i predlaže da se Srbi - uz usvajanje samo pozitivnih tekovina zapadnog razvoja kao što su nauka i tehnički razvoj - u izgradnji moderne države moraju oslanjati na vjekovne institucije srpskog naroda (na zadrugu, kao ekonomsku i opštinu, kao osnovnu političku jedinicu društva), a koje se po njemu srećom poklapaju sa socijalističkim idealima socijalne pravde, slobode i jednakosti.²⁰

19 Charles Jelavich, *South Slav Nationalisms-Textbooks and Yugoslav Union before 1914*, Ohio State University Press, Columbus, 1990,264.

20 Marković, 1872, 29.

Markovićeve utopijske ideje zbog njegove prerane smrti i nedostatka političkog uporišta nisu nikad testirane u stvarnosti. Ali njegovi saradnici, koji će se brzo pocijepati u dvije frakcije – radikalsku i socijalističku – od kojih će prva, na čelu s Nikolom Pašićem, kao jednim od najuticajnijih ličnosti u srpskoj politici ikad, i njegove Radikalne stranke koja će brzo evoluirati u politički pokret, dati Markovićevim idejama modifikovanu političku realizaciju. Njihov koncept "narodne države" počivao je na tri komponente: antiindividualizmu i generalnom antizapadnjaštvu, ekonomskom egalitarizmu, i nacionalizmu. Smatrajući da se zapadnjački individualizam i poduzetništvo ne mogu primijeniti na siromašnu i seljačku populaciju Srbije, radikali kao vodeća politička stranka, insistiraju da Srbija od zapadnoevropske civilizacije treba prihvatiti samo modernu tehnologiju, a izbjeći sve ostale zamke kapitalizma i liberalizma, jer bi usvajanje zapadnih vrijednosti moglo ugroziti narodni duh, običaje i patrijarhalne vrijednosti srpskog društva.

Istovremeno Pašić i radikali definišu i spoljnopolitički program - program oslobođenja Srba van Srbije, i svesrpskog ujedinjenja – određujući da je to cilj kojem moraju biti podređena sva nacionalna energija, sredstva i resursi i da ta misija ima primat nad pitanjima unutarnjeg uređenja zemlje.²¹ Treća komponenta radikalskog koncepta "narodne" države i kulturnog antizapadnjaštva je bila bezrezervna orijentacija - kako kulturno-civilizacijska, tako i spoljnopolitička - na pravoslavnu Rusiju, čak iako bi takvoj orijentaciji trebalo podrediti i državnu nezavisnost: "Zato je za Srbiju opasniji uticaj Njemačke i Austrougarske od petovekovne vladavine Turske, pod kojom je srpski narod sačuvao patrijarhalne ustanove ekonomskog i političkog života (zadruga, opština, samouprava). Zatvorenost, da bi se ti patrimonijalni principi, uz oslonac na veliku slovensku Rusiju, koja te iste principe vidi kao alternativu 'mračnom carstvu', postao je modus vivendi za Srbiju, koja tek treba da ostvari 'zavetne ciljeve': osveta Kosova i oslobođenje cijelog srpskog naroda. Postepeno su ustanove nestajale, ali ih je nadživio mentalitet."²²

21 Olga Popović-Obradović, "Koreni antimoderne političke kulture u Srbiji", u *Kakva ili kolika država*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2000, 325.

22 Latinka Perović, *Srpsko-ruske istorijske analogije, Potka srpskog mentaliteta, antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam*, Ogledi 17, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2016. 62.

Opozicija Radikalima bili su Liberalna stranka i Napredna stranka. Kao zastupnici drugog modela društvenog razvoja - koji je predstavljao punu privrženost principima zapadnoevropske civilizacije i liberalne demokratije - oni su na momente dolazili na vlast, ali ta liberalno-demokratska opcija je uvijek bila suviše krhka, i bez uporišta u širokim masama, nikad u stanju da bi mogla da povede zemlju u pravcu dubinske transformacije u moderno evropsko društvo, te tako premosti sve nedostatke nametnute istorijskim razvojem.²³ Milan Piroćanac, predsjednik liberalne vlade, koju mu je povjerio knez Milan Obrenović po povratku na tron, pokušava već 1880. godine progurati ekonomske i političke reforme koje bi Srbiju svrstale u red evropskih naroda i osigurale modernizaciju države, samo da bi naišao na ogroman otpor političke elite, crkvenih krugova, aparata sile, ali i šire u svim slojevima društva, gdje je Pašićevo tumačenje Markovićevih ideja našlo plodno tlo i čvrsto uporište u samom mentalitetu. Još gore je prošla druga naprednjačka vlada sa Milutinom Garašanićem na čelu, čiji nasilan pad 1887. je bio praćen talasom progona naprednjaka, surovih ubistava, protjerivanja iz zemlje i pljačkom imovine, poznatim kao *veliki narodni odisaj*.

Ovaj kratkotrajni pokušaj dubinske modernizacije Srbije i njegov nasilan kraj, završio se novim Ustavom 1888. i abdikacijom kralja Milana, u korist još jednog Namjesništva, te povratkom Pašića iz šestogodišnjeg političkog izgnanstva. On će na čelu Narodne radikalne stranke, u svom populističkom maniru, početi raditi na učvršćivanju vlasti i uspostavljanju *partijske države*, po cijenu stalne političke krize. Odsustvo političkih procedura i demokratskih mehanizama kontrole vlasti, i stalna proizvodnja atmosfere u kojoj je svaki politički neistomišljenik Radikalna bio označen kao izdajnik, dalje podsticalo i legitimiralo kulturu političkog nasilja, do tada već duboko ukorijenjenu u srbijanskom društvu. Milan Piroćanac u svojim *Beleškama* rezimira politič-

23 Razloga da liberalne ideje nisu nikad pustile odlučujuće korijene u srpskom društvu, Subotić nalazi ne samo u teorijskoj nekonsistentnosti liberala i uticaju slavenofilstva, nego prije svega u činjenici da su liberali bili stranka tankog činovničkog i intelektualnog sloja, bez snažne partijske strukture i veze sa seljaštvom koje je predstavljalo veliku većinu stanovništva u Srbiji tog doba. Tek sa Pašićevom Radikalnom strankom, od 1881., javlja se moderno ustrojena politička partija, koja će artikulirati frustracije širokih seljačkih masa i okrenuti ih upravo protiv državnog činovništva i intelektualne elite, sačinjenih uglavnom od pristalica Liberalne i Napredne stranke. Držeći se pravoslavne Rusije u spoljnoj politici a srpskih običaja i duha u unutrašnjoj Pašić je našao čarobnu formulu za obezbjeđivanje trajne podrške za svoju stranku. Subotić, 156. Također, Perović, 2016, 63.

ku istoriju 19. vijeka u Srbiji, naslućujući skori nastavak političkog nasilja: "Žalosna je sudbina ove zemlje. Karađorđe ubijen. Aleksandar Karađorđević protjeran. Mihailo protjeran pa ubijen. Milan odustao od prestola. Dva namješništva u roku od 20 godina. I danas dinastija Obrenovića visi o koncu."²⁴

U svirepom državnom udaru 1903., ubistvom posljednjeg pro-zapadnog kralja Aleksandra Obrenovića i njegove supruge od strane vojnih zavjerenika, svrgnuta je dinastija Obrenovića i na vlast dovedena dinastija Karađorđevića, koja je bila proruski i nacionalistički orijentisana. Grupa oficira na čelu sa Dragutinom Dimitrijevićem Apisom, okupljenih u tajnoj organizaciji *Ujedinjenje ili smrt*, neformalno poznatoj kao *Crna ruka*, su nakon ovog krvavog državnog udara, koji je donio Srbiji po prvi put kratkotrajnu međunarodnu izolaciju i sankcije, u narednim godinama, daleko od očiju javnosti, upravljali iz sjenke skoro svim političkim procesima na javnoj sceni, putem pritisaka, prijetnji, ili čak otvorenog fizičkog nasilja i likvidacija. Na taj način su otvoreno potkopavali i razarali ionako krhke demokratske institucije i procedure, sastavljali i raspuštali vlade, ali i posredno i neposredno odlučivali o sudbomosnim pitanjima rata i mira.²⁵ Ovaj trend sukoba između legalno izabranih institucija vlasti i neformalnih centara političke moći koji su se nalazili prije svega u vojsci, crkvi, a kasnije i u partijskim nomenklaturama i tajnim službama, će potrajati do današnjih dana i trajno obilježiti modernu istoriju Srbije i imati razorne posljedice po razvoj zemlje.

24 Milan Piroćanać, *Beleške*, citirano prema Perović, 2016, 68. I zaista i dalja istorija Srbije je potvrdila kontinuitet nasilne smjene vlasti i političkih ubistava kao dominantnog obilježja političkog života: "Karađorđa je 1817. godine ubio konkurent Miloš Obrenović i njegovu je "osušenu i pamukom napunjenu glavu" poslao Turcima. Miloša su 1839. godine svrgnuli ustavobranitelji i Karađorđevići, kao i njegovog nasljednika Mihaila, 1842. godine. Knez Aleksandar Karađorđević, koji je posle Mihaila došao na vlast, skinut je 1858. godine s vlasti, pa je vraćen Miloš. Dve godine kasnije Miloš je umro, a na mesto kneza došao je ponovo Mihailo. On je ubijen u zaveri protivničke dinastije, 1868. godine. Milan Obrenović, koji ga je nasledio, bio je nateran na abdikaciju, a njegov nasljednik Aleksandar Obrenović ubijen je u Majskom prevratu 1903. godine. Predstavnik nove dinastije, kralja Petra Karađorđevića, na povlačenje su prisilili zaverenici koji su ga 1903. godine doveli na vlast. Njegovog nasljednika Aleksandra su u Marseju, 1934. godine, ubili su udruženi nacionalisti, predstavnici VMRO i Ustaškog pokreta. U posleratnoj istoriji Srbije, prvo su počišćeni srpski liberali 1972. godine. Zatim je Ivan Stambolić prvo svrgnut, pa ubijen. Slobodana Miloševića zbio je puč u vrhovima vojske i policije 2000. godine. Zoran Đinđić je ubijen. Ostaje neobičan podatak da je jedini vladar koji nije ubijen ili na neki drugi način nasilno uklonjen bio Josip Broz Tito". Dubravka Stojanović, *Politička ubistva i prevrati u Srbiji 1817-2003*. Pešćanik.net, 9.3.2013.

25 Dubravka Stojanović, *Apis: povratak na mesto zločina*, Pešćanik, 8.9.2015.

Frustrirane rezultatima Berlinskog kongresa, i aneksije BiH od strane Austrije, u kojoj su Srbi u tom momentu sačinjavali većinu stanovništva i koju je Srbija zbog toga vidjela kao srpsku zemlju,²⁶ te uskoro ojačane uspjesima u Balkanskim ratovima i značajnim teritorijanim proširenjem poslije finalnog potiskivanja Otomana sa Balkana, vladajuće političke i vojne elite su prigrlile nacionalizam kao novu i naročito učinkovitu političku ideologiju u izgradnji države. Ona im je ne samo omogućavala laku mobilizaciju masa za dalje planove o teritorijanoj ekspanziji, nego i opravdavala izbjegavanje provođenja potrebnih ekonomskih i političkih reformi na unutrašnjem planu, te olakšavala stvaranje partijske države u kojoj će konstantno jačati autoritarna politička kultura, a smanjivati se polje političkog pluralizma. Politika je sve manje bila neutralno polje za artikulaciju društvenih problema, a sve više arena u kojoj je svako sredstvo za eliminaciju drugoga bilo opravdano: "Jedina tradicija koja postoji, čvrsta i stamena, jer je negovana vekovima, to je nacionalizam," pisao je još tada Slobodan Jovanović kritikujući vladu Aleksandra Obrenovića.²⁷ Perović nastavlja: "Ova jedina tradicija je po prirodi stvari totalitarna. Ona isključuje unutrašnje podele: pre svega socijalnu, a potom i političku. Sa stanovišta ove tradicije institucije, mehanizmi i procedure moderne države i društva predstavljaju sredstva koja razbijaju unutrašnje jedinstvo. Cilju koji je proizilazio iz ove tradicije, odgovalo je sredstvo: 'Mi smo još mlad i sirov narod, koji tek počinje sticati političko iskustvo, i koji u nedostatku veštine rešava stvari silom.' Kako u spoljnoj politici, tako i u unutrašnjoj."²⁸

Dakle, sve ove specifičnosti ranog razvitka - sukobi dvije dinastije koji su od države napravili arenu za sopstvene obračune i normalizovali kontinuitet političkog nasilja kao načina za smjenu vlasti, postojanje vaninstitucionalnih paralelnih centara moći, rano formiranje partijske države u kojoj su vladajuće partije postale klanovi i interesne grupe a samim tim i leglo korupcije, razu-

26 Po popisu iz 1910.godine, pravoslavno stanovništvo je sačinjavalo 43,49 odsto ukupne populacije Bosne, muslimansko 32,25, a katoličko 22,87. Zemlja je pak bila u rukama zemljoposjednika od kojih su 91,15 % bili muslimani, dok je sloj kmetova (sačinjen od 73,92 pravoslavnih i 21,49 katoličkih kmetova) ostao bez zemlje, praktično sve do formacije Kraljevine SHS. Ovo objašnjava zašto pravoslavni kmetovi nisu podarili svoju lojalnost ni Austriji, koja je iz pragmatičnih razloga izbjegavala zemljišnu reformu, nego su gledali prema Beogradu kao pravcu svog socijalnog i nacionalnog oslobođenja. Banac, 1984,361.367.

27 Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, navedeno prema Perović, 2016, 545.

28 Perović, 2016 545,

mijeavanje političkog života kao međustranačkog rata, oslonac na dominantni predmoderni sistem vrijednosti, patrijarhata, egalitarizma, kolektivizma i generalno antizapadnjaštva, sve to je od Srbije napravilo "nedovršenu državu" u kojoj je postojalo "permanentno revolucionarno stanje", koje je stvaralo duboku nesigurnost u društvu i trajno onemogućilo stvaranje stabilnog institucionalnog okvira za izgradnju pravne države: "Još važniji uzrok nedovršenosti bilo je konstantno neprihvatanje granica u kojima se Srbija nalazila, što je stalno na stolu držalo pitanje njihovog ispravljanja u nekom sledećem ratu. Nestalnosti i nesigurnosti davale su osnovni ton političkom životu."²⁹

Sve ovo će imati fatalne posljedice u pokušaju izgradnje prve zajedničke države, u kojoj će se svi južni Slaveni neočekivano naći nakon kalvarije Prvog svjetskog rata, započete pucnjevima Gavrila Principa u Sarajevu, u kojem je i Apisova Crna ruka, mimo zvaničnog Beograda, imala svoje prste³⁰.

Jugoslavija ili Velika Srbija

Kraljevina SHS ili kasnije Kraljevina Jugoslavija nastala je kao posljedica tektonskih geopolitičkih promjena na kraju najkrvavijeg rata koji je svijet do tada vidio. Bez obzira što je nova država nastala kao produkt rada uskih nacionalnih elita i bez učešća i konsultovanja širokih narodnih masa, njena inauguracija je dočekana sa oduševljenjem, i proslavljena po svim većim gradovima u državi. Ipak, od samog početka bilo je očito da je nova država započela vlastitu egzistenciju na pogrešnom kolosijeku. Sve neuralgične tačke i već spomentuti postojeći procesi dugog trajanja, progovorili su u novoj složenoj

29 Dubravka Stojanović, *Politička ubistva i prevrati u Srbiji 1817-2003*. Pešćanik.net, 9.3.2013.

30 Iako postoje dokazi da su članovi Mlade Bosne tražili i dobili i trening i oružje kroz privatne kontakte sa Apisovim tajnim radikalnim krilom srpske vojne obavještajne službe, među istoričarima prevladava mišljenje, potvrđeno prvobitno i od strane zvanične istrage, da zvanični Beograd nije stajao iza atentata u Sarajevu. Dedijer, *Sarajevo, 1914*. Prosveta, Beograd, 1966, 36-53. Većina, pogotovo novijih istraživača i autora, zaključuje da su obje strane bile uvučene u rat protiv svoje volje. Austrija nije željela rat jer, čak i u slučaju srpskog poraza, nije znala šta bi učinila sa još jednom velikom slavenskom državom koja je samo dalje mogla destabilizovati već načetu imperiju. Zvanična Srbija s druge strane, iscrpljena Balkanskim ratovima, bez obzira na to koliko žarko je željela da anektira Bosnu, je znala da ne može sama izaći na kraj sa vojno moćnijom Austrijom. Noel Malcolm, *Bosnia, A Short History*, 1994, 156. U jeku borbi na Solunskom frontu 1917., Aleksandar Karadorđević je iskoristio ratni haos da uhapsi Apisa i njegove saradnike i da ih na montiranom procesu, pod optužbama da su pripremali državni udar, osudi na smrt streljanjem. Uklanjanjem zavjereničke grupe koja je iz sjene vladala terorom, Aleksandar i Pašić su očigledno htjeli da uklone stalnu prijetnju i po sebe i po državu. Stojanović, *Apis, povratak na mjesto zločina*.

državi, samo drugačijim izrazom - ovoga puta oni su se kristalizirali u dilemi političkog uređenja nove zajednice: federalna ili centralizovana država.

Naime, srpska nacionalna ideologija, njihovo iskustvo u gradnji vlastite države, te njihova vojnička pobjeda u ratu, interpretirani su od strane najjačih srpskih stranaka kao razlog da nametnu unitarnu i centralizovanu državu. Ovo je bio šamar u lice hrvatskim i slovenačkim strankama, uglavnom decentralistički orijentisanim, koje su zahtijevale da budu tretirane kao jednaki partneri u novoj zajednici, koja je po njima trebala biti uređena kao federacija, kako bi se ispoštovala istorijska i politička prava svih ujedinjenih naroda.

Iako je Kraljevina trebala da bude uređena po principima najmodernijih evropskih političkih standarda tog vremena, definisana kao parlamentarna, konstitucionalna monarhija sa ograničenom ulogom monarha, i dosljednom podjelom zakonodavne, sudske i izvršne vlasti, bilo je očigledno već od prvog trenutka da je vlast koncentrisana u rukama kralja Aleksandra i njegovog užeg kruga iz redova srpske političke elite.³¹ Skoro tri godine nakon inicijalnog haosa u kojem je zemlja rođena, obilježenih mnogim protestima protiv karaktera nametnute centralizacije i političkim rvanjem za premoć u okvirima državno-pravnog provizorijuma, 28. juna 1921. godine - ne slučajno nego radije simbolično na sveti dan u srpskom nacionalnom kalendaru - donesen je i prvi Ustav Kraljevine SHS. Srpska politička elita je time željela i simbolično ozvaničiti svoju dominaciju u novoj državi, prikazujući srpsku pobjedu u ratu i formaciju nove državne zajednice u svjetlu uskrskog Kosovskog mita. Imaginarni poraz na Kosovu prije pet vijekova je konačno bio osvećen, a Kosovo i sve druge teritorije na kojima su Srbi oduvijek živjeli su naizad bile ujedinjene s majkom Srbijom.

Odbijanje i same primisli na početak izgradnje jugoslovenske nacije na nekom neutralnom obrascu od strane srpske političke elite, govorilo je o činjenici da oni novu državu i nisu vidjeli kao ništa drugo nego još jedno proširenje vlastite države, a izgradnju zajedničkog identiteta kao nametanje vlastitog identita ostatku države.³² U atmosferi nepovjerenja i uzajamne ne-

31 Banac,1984,144; Irvine,1993,58; Prpa2018,45; Lampe,1996,128; Džaja,2004,32; Đokić,2010,68; Petrović,2015,7.

32 Dvije glavne srpske političke stranke, Radikali i Demokrate, odbili su prijedlog svih ostalih strana-

trpeljivosti, prouzrokovanoj donošenjem centralističkog ustava i uspostavljanjem srpske dominacije u političkom životu Kraljevine, svi ekonomski i društveni problemi koji bi u normalnoj državi bili predmet parlamentarne debate i racionalnog dogovora, su vrlo brzo prevedeni na iracionalni jezik nacionalizma. Slovenci i Hrvati, objektivno razvijeniji u tom istorijskom trenutku, i naviknuti na politiku kompromisa u prethodnim političkim zajednicama su optuživali Srbe za nametnutu dominaciju i eksploataciju drugih, dok su Srbi koji neprestano ponavljajući priču o patnji i zaslugama svoje vojske za stvaranje zajedničke države, vidjeli su drugu stranu kao nezahvalnu, neloyalnu i naklonjenu separatizmu. Osnovna karakteristika jugoslovenske političke scene u dvije decenije biće nemogućnost formiranja bilo kakve stabilne ili dugotrajne vlade, kao i postizanja bilo kakvog kompromisa i konsenzusa o bilo čemu.³³

U najgrubljim i najkraćim crtama, srpski politički diskurs je bio podjeljen između dvije velike uticajne partije, i nekoliko manjih, bez šire podrške u narodnim masama. Za Pašića³⁴ i Radikale, vodeća srpska uloga u novoj državi je bila neupitna, očekivana i normalna, pošto je Srbija bila samostalna država dugi niz godina, i i zbog toga "ne može biti na istoj nozi sa ostalim, predhodno nepotpunim državno-pravnim formacijama."³⁵ Pozivajući se na

ka da se nova država nazove imenom Jugoslavije. Bio je to jedan od paradoksa, kako je primijetio Slobodan Jovanović, da su se hrvatski i slovenački federalisti, tvrdeći da nova država mora imati jedinstveno ime bez obzira na plemenske razlike, "izjasnili za državni naziv u kome nije bilo ni traga starih plemenskih imena." S druge strane srpski centralisti i unitaristi su pod izlikom da bi novo ime značilo i povredu nacionalnog ponosa svakog od navedenih naroda, insistirali na "državnom nazivu sastavljenom iz tri plemenska imena". Prpa, 2018, 66. Nikola Pašić se naročito zalagao za trodjelno ime zemlje sa Srbima na prvom mjestu, tvrdeći da se radi o uobičajenoj praksi u Evropi tog doba. Iстина je bila upravo suprotna, Pijedmontezi su prihvatili da presele prestonicu nove ujedinjene države u Rim i nazovu je Italijom, kao što su se Prusi i Bavarci saglasili da novomiranoj državi daju neutralno ime Njemačka. Dejan Đokić, *Nedostižni kompromis, Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, 2010, 73.

33 Čulinović, 1961, Banac 1984, Džaja, 2004, Tomasevich, 1975, Đokić, 2010. Prpa, 2016.

34 Nikola Pašić kao i ostatak srpske političke elite tog doba, formirao svoju političku ličnost tokom duge srpske borbe za stvaranje vlastite državnosti. U poodmakloj životnoj dobi u času formiranja Jugoslavije, u 75 godini života, konzervativnih svjetonazora i bez iskustva koalicione politike u prethodnom političkom životu kao hrvatski i slovenački političari, on se pokazao kao glavni kočničar promjena u političkom životu Kraljevine. Usprkos introvertnoj ličnosti i reputaciji lukavog političara, koji je poslove svršavao zakulisnim radnjama u tajnosti političkih kuloara, on je uživao popularnost u Srbiji, ali imao malu podršku Srba van same Srbije. Usprkos tome, on je ostao dominantna figura na političkoj sceni između dva rata formirajući ukupno deset vlada. Lampe, 1996, 52.

35 Pašić, prema Banac, 1984, 165.

prednost stečenu u ratu, Pašić se nije ni trudio da prikrije neravnopravnost ugrađenu u državno uređenje: "Kad se gradio ustav neki naši ljudi tražili su da se Hrvatima da neka vrsta samostalnosti. Srbija koja je toliko žrtvovala za ovo oslobođenje i ujedinjenje nije mogla na to pristati. Mi nismo željeli da oni budu sluge, ali smo im morali staviti do znanja da smo mi Srbi bili ti, koji smo izvojevali slobodu i omogućili ujedinjenje."³⁶ Za razliku od svojih glavnih političkih oponenta Demokrata, Radikali nisu bili zainteresovani za kreaciju i gradnju bilo kavg hibridnog jugoslovenskog identiteta ili nacionalnosti, nego za srbizaciju ostalih južnoslovenskih nacionalnosti, drugim riječima oni nikad nisu bili zainteresovani da vide Jugoslaviju kao bilo šta drugo nego kao uvećanu srpsku državu, u kojoj će Srbi voditi glavnu riječ: "Srbija hoće da oslobodi i ujedini Jugoslovane, a neće da se utopi u more jedne Jugoslavije; Srbija neće da se utopi u Jugoslaviju, nego Jugoslavija u nju."³⁷ Radikali, s druge strane, iako zadržali proponenti centralizma nisu bili protivni različitim federalnim aranžmanima u svrhu akomodacije ujedinjenjem razočaranih Slovenaca i Hrvata.³⁸ Ali oni su insistirali da se u tom slučaju Srbima, ma gdje oni živjeli mora dati mogućnost ujedinjenja sa Srbijom. Ovo je na diskretan način davalo do znanja da bilo koji slučaj prekrajanja jugoslovenskih unutar-njih granica u svrhu ustanovljavanja novih federalnih cjelina, bi podrazumjevalo da velike srpske manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini trebaju biti uključene u srpsku federalnu jedinicu koja bi praktično bila Velika Srbija.³⁹

Uloga i mjesto srpskih dijaspora u novoj državi odredili su politički program druge najpopularnije opcije u srpskom političkom diskursu. Demokratska stranka je bila vođena kontroverznom ličnošću Svetozara Pribičevića, Srbina iz hrvatske Vojne krajine i jednog od ključnih ličnosti u procesu ujedinjenja. Pribičević i njegovi sljedbenici su bili advokati unitarizma, promo-

36 Pašić, prema Perović, 2015, 9.

37 Pašić, prema Jezernik, 2018, 226.

38 Tako je npr. Stojan Protić, prvi predsjednik vlade Kraljevine SHS, radikal, bio sklon ustroju zajedničke države po uzoru na britanski sistem, sa pokrajinskim i oblasnim autonomijama, koja bi bila neka vrsta kompromisa između centralizma i federalizma, ali je ova opcija odbijena od strane Pašića i kralja, ali i ostalih stranaka. Prema Protiću: "Politika da lomimo Hrvate jednom tutorskom, birokratskom, žandarmskom upravom kojoj Vidovdanski Ustav hoće da da ustavnu legalnu bazu, umjesto politike sporazuma, prelazi u politiku lomljenja same naše Kraljevine. Od politike njoj, Kraljevini, državi celoj, pucaju rebra. Ona nju sama vodi u državno bankrotstvo i u politički slom." Stojan M. Protić, navedeno prema Perović, 2015,8. također, Đokić,2010,75.

39 Banac, 1984,154-169.

višući u svom političkom programu jaku centralnu državu, i stvaranje jedinstvenog nad-nacionalnog jugoslovenskog identiteta. Politika tzv. *integralnog jugoslovenstva*, smatrala je postojeće identitetske razlike između Srba, Hrvata i Slovenaca, produktom različitih kulturnih uticaja u dugim stoljećima strane okupacije, koje je trebalo dokinuti i neutralisati stvaranjem nove hibridne jugoslovenske nacije. Svi zasebni identiteti, regionalne i istorijske tradicije po njemu su samo doprinosile odvojenosti i bile samo dalja zapreka jedinstvu zemlje, stoga je trebalo raditi na njihovom stapanju. U tu svrhu Pribičević je insistirao na strogo centralističkom uređenju zemlje, izjednačavajući bilo kakav zahtjev za federalizmom ili regionalnom autonomijom sa separatizmom.⁴⁰

Kako Banac navodi Pribičevićeva karijera i politička orijentacija "vulgar-nog unitarizma" su bili u potpunosti određeni mjestom njegovog porijekla, sudbinom i dilemama zajednice iz koje je potekao - srpske manjine u Hrvatskoj. Hrvati su insistirali prije svega na teritorijalnom integritetu njihove multipolarne i krhke nacionalne teritorije, nespremni da se odreknu svoje individualnosti i razvijenog osjećaja vlastite političke nacije u ime centralistički uređene države, niječući u isto vrijeme Srbima koji su živjeli na hrvatskoj teritoriji različitu "političku naciju" u svojim granicama. S druge strane Srbi su, imajući malo razumjevanja za institucije i simbole hrvatskog državnog prava, hrvatsku težnju za autonomijom i političkom nezavisnošću, čvrsto odbijali poziciju "političkih Hrvata", i vidjeli zaštitu vlastitih interesa u čvrsto centralizovanoj državi u kojoj bi Srbi činili većinu. Pribičevićev argument je upravo slijedio logiku da bi puna nacionalna integracija na nivou Jugoslavije mogla da neutralizira hrvatski ili slovenački nacionalistički elemenat, ili ga totalno utopiti u novom hibridnom jugoslovenskom identitetu. S druge strane, kako je Ćirković primjetio, ideologija integralnog jugoslovenstva ubrzala je nacionalnu homogenizaciju drugih naroda, a podjelila Srbe na zagovornike Jugoslavije, kao unitarne ili složene države (dvije varijante karakteristične za

40 Ovi stavovi koji su donekle odgovarali široko rasprostranjenoj logici u vrijeme stvaranja novih država na tlu Evrope, po kojoj su centralizovane i nacionalno homogene države bile sposobnije za opstanak nego decentralizovane multietničke imperije nestale u ratu. Jednako kao i u drugim novonastalim nacionalnim državama pojavila se i ideja o neophodnosti izgradnje i postojanja jedinstvene nacije, kao nosioca državnog jedinstva i suvereniteta. Ipak, u Pribičevićevoj interpretaciji, ova verzija unitarizma obezbjeđivala je premoć srpskog elementa u novoj državi i u karakteru nove nacije. Banac, 1984, 170-188

komunistički pokret) i na zagovornike srpske države u njenim etničkim granicama - ovom linijom će ići i linija sukoba i građanskog rata među Srbima u Drugom svjetskom ratu⁴¹

Centralistička koncepcija države i integralnog jugoslovenstva je uživala podršku glasačkih masa uglavnom tzv. Srba prečana (bosanskih i hrvatskih Srba). Usvojena od strane kralja, dobila je i pravni izraz u odredbama Vidovanskog ustava, i otuđila je ne samo Hrvate i Slovence, nego na kraju i samog Pribičevića, koji je nakon 1925., evoluirao u najvećeg kritičara velikosrpskog državnog projekta, a posebno diktature kralja Aleksandra. Zajedno sa Stjepanom Radićem formirao je 1927. Seljačko-demokratsku koaliciju, koja je u kratkom vremenu do Radićevog ubistva, uspjela da se nametne kao najjača opoziciona snaga u zemlji i odvuče dobar dio Srba prečana iz gravitacionog polja Beograda.⁴²

Na kraju Pribičevićeva stvarna zajednica i iskustvo života s Drugim na zajedničkoj teritoriji je prevagnula u važnosti nad zamišljenom zajednicom njegove nacije. Njegove riječi, iako napisane početkom dvadesetog vijeka precizno opisuju tragično mjesto njegove nacionalne zajednice, ali i šire srpske dijaspore, kako u srpsko-hrvatskim, tako i jugoslovenskim odnosima, i zvuče skoro kao proročanstvo koje će opisati slijed događaja skoro sedamdeset godina poslije: "Beogradski vlastodršci su se uvijek pozivali na Srbe iz Hrvatske, kad god im je bila potrebna pomoć da odbrane ugroženo stanje jedinstva države ili da se bore protiv hrvatskog separatizma. Ali čim bi zvanični Beograd osjetio da može profitirati iz nekog kompromisa sa Hrvatima, on bi žrtvovao hrvatske Srbe bez ikakvog oklijevanja, vesela srca praveći od njih crvenu ma-

41 Perović, Pogled na knjigu Sime Ćirkovica, Srbi među evropskim narodima, 2016,

42 Pribičević i Radić, isprva kao zastupnici dva potpuno suprotna viđenja načina uređenja zemlje, su bili žestoki politički protivnici od prvog momenta ujedinjenja. Iako je njihova saradnja izgledala jednako nemoguća, kao i Pribičevićev politički obrat protiv sistema za koji je i sam gotovo fanatički gradio, ideja i zajednički interes borbe protiv beogradskog centralizma je očito prevagnula nad ideološkim razlikama i njihovom političkom prošlošću. Tri godine prije smrti u egzilu u Pragu, Pribičević je objavio knjigu "Diktatura kralja Aleksandra" u kojoj se kritički osvrnuo na centralistički politički sistem, identifikujući ga kao glavni razlog neuspjeha jugoslovenskog projekta, i do smrti u egzilu otvoreno zastupao federalnu i republikansku Jugoslaviju. Seljačko demokratska koalicija nadživjela je dvojicu lidera i trajala sve do 1941. *Jedno pismo Sv. Pribičevića iz vremena šestojanuarskog režima*, Historijski zbornik, Povijesno društvo Hrvatske, 1965. www.historiografija.hr, posjećeno 10.5.2010. Lampe, 1996, 130-3.

ramu ispred hrvatskih očiju."⁴³

Atentat na Stjepana Radića u narodnoj skupštini od strane Puniše Račića, člana Radikalne stranke, 20.6.1928. označice kraj haotičnog parlamentarnog života Kraljevine i izlazak na scenu ekstremnih ideoloških opcija, koje će samo dekadu poslije pod koprenom Drugog svjetskog rata, pokušati presjeći jugoslovenski gordijev čvor na najokrutniji mogući način, jednako poguban i po Hrvate i Srbe. Kraljeva diktatura uspostavljena raspuštanjem parlamenta i praktičnim državnim udarom, obznanjena je na pravoslavno badnje večer 6. januara 1929., a obrazložena traženjem novih puteva za uspostavu funkcionalnosti države, donijela je i zvanično ujedinjenje sve zakonodavne, izvršne i sudske vlasti u kraljevoj ličnosti, sada praktično postavljenoj iznad zakona. Iako je pristao da žrtvuje simbole srpstva u imenu i simbolima države, sada i zvanično Kraljevine Jugoslavije, on je kroz nove neutralne simbole, nastavio dalje "srbiziranje čitave države."⁴⁴

Kraljevo ubistvo 9.10.1934. u Marseju, Francuska, je odvelo krhku državnu tvorevinu u još dublji politički kaos. U predvečerje Drugog svjetskog rata u očajničkom pokušaju političke stabilizacije Kraljevine, Princ Regent Pavle Karađorđević je političku paralizu zemlje pokušao riješiti *Sporazumom Cvetković-Maček*, kojim će konačno biti udovoljeno hrvatskim zahtjevima za teritorijalnu i administrativnu autonomiju, kreacijom neke vrste asimetrične federacije.

Kreacija Banovine Hrvatske, kojom je riješeno tzv. *hrvatsko pitanje* u Jugoslaviji otvoriće, po sistemu spojenih posuda, u novom obliku tzv. *srpsko pitanje*. Naime grupa beogradskih intelektualaca, okupljenih oko *Srpskog kulturnog kruga* Slobodana Jovanovića, tvrdeći da je stvaranjem administrativne jedinice na etničkom kriterijumu praktično napuštena politika integralnog jugoslovenstva, počela je da propituje osnove državnog uređenja. Polazeći od argumenta da ako Hrvati mogu uživati samoupravu u okviru teritorijalne jedinice zasnovane na etničkoj osnovi (u kojoj su živjeli i mnogi nehrvati), onda bi to isto pravo trebalo da pripada i Srbima (u koje su se tada pored Srba ubrajali i Makedonci i Crnogorci) i stoga tražili osnivanje srpske teritorijalne

43 Pribičević, *Diktatura Kralja Aleksandra* 206, citirano prema Banac, 1984, 189 (prevod autora).

44 Pirjavec, prema Perović, 2015.

jedinice.⁴⁵ Još jednom je osnovni problem južnoslovenskih prostora - a to je nepreklapanje etničkih i administrativnih granica – otvorio novi niz neželjenih pitanja, ali je debata ugušena s početkom Drugog svjetskog rata.

Svi protiv svih

Drugi svjetski rat i krvavi građanski rat između jugoslovenskih naroda, duž svih linija etničke i ideološke podjele, je na kraju doveo do stvaranja nove države. Ali ne prije nego jugoslovenski narodi plate za nju ekstremno visoku cijenu - u sukobu svih protiv svijui. Pored ogromnog broja žrtava, novo sjeme mržnje i nepovjerenja će biti ugrađeno i u temelje Druge Jugoslavije.

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), na čelu s Josipom Brozom Titom odnijeće ubjedljivu pobjedu ne samo nad stranim okupatorima, nego i nad dva nacionalistička projekta, na srpskoj i hrvatskoj strani. Ustaški režim marionetske Nezavisne države Hrvatske (NDH), na čelu s Antom Pavelićem, počinie sistematski genocid nad Srbima, Romima, i Jevrejima na svojoj teritoriji, uključujući tu i ideološki nepodobne Hrvate, što će ostaviti tragične posljedice na buduće odnose između Srba, Hrvata i Muslimana. Nivo nasilja i brutalnosti u eksterminaciji žrtava, ironično, šokirao je čak i Nijemce, koji su nekoliko navrata intervenisali kako bi se ova kampanja terora, koja je direktno ugrožavala njemačke interese, stavila pod kontrolu. Nakon rata komunistička vlast je poravnala Jasenovac, i obilježila mjesto stradanja spomenikom, nikada ne otvarajući raspravu o broju žrtava koje su nestale u logorima smrti, vjerovatno u dobronamjernoj ali krajnje naivnoj nadi da se tim putem mogu brže zaliječiti ratne traume između Hrvata i Srba. Ipak ova zabrana bilo kakve rasprave o tako velikoj kolektivnoj traumi je proizvela suprotan efekat - od sredine osamdesetih pa sve do današnjeg dana - ostavila je pseudoistoričarima i političkim elitama na obje strane široko polje za jeftinu licitaciju sa konačnim brojem žrtava i ekspoloataciju ove tragedije u vlastite političke svrhe.⁴⁶

45 Srbima su se uskoro pridružili i Slovenci i bosanski Muslimani koji su zahtijevali osnivanje vlastitih banovina. Đokić, 2010, 319,331. Sporazum Cvetković-Maček, iako nikad nije u potpunosti zaživio u praksi zbog Drugog svjetskog rata, je s druge strane po prvi put podijelio i teritoriju Bosne između Srba i Hrvata duž etničkih linija razgraničenja i zapečatio sudbinu Bosne kao neuralgične tačke u srpsko-hrvatskom sporu oko teritorija, predznak onoga što će biti ponovo pokušano, između Tuđmana i Milosevića, sedam decenija poslije.

46 Tako je broj ukupnih srpskih žrtava u NDH išao od apsurdno visoke cifre od 1.000.000 ljudi, kako su to predlagali neki od srpskih istoričara kao i do smješno niske od 30.000 žrtava kako su to zastu-

U samoj Srbiji masovan teror prema civilnom stanovništvu od strane Nijemaca je spriječio širu kolaboraciju s njima. Ipak režim Milana Nedića, pristao je na ulogu marionetske vlade, a imao je i nacionalnu gardu sačinjenu uglavnom od pristalica prijeratne desničarske nacionalističke partije Dimitrija Ljotića, koja je djelovala direktno pod kontrolom Nijemaca. Kao što to Ćirković primijećuje, svi vodeći principi nacizma - kolektivizam, rasizam, antisemitizam i mržnja prema demokratiji - su bili uspješno nakalempljeni na lokalne tradicije, što je direktno rezultiralo u pokretu povratka na srpske korijene i tradiciju, kult pravoslavlja, nacionalizma, resurekciju patrijarhalnih i plemenskih vrijednosti, te daljem odbacivanju bilo kakvih vrijednosti zapadne demokratije.⁴⁷

Već u jesen 1941. vođa tzv. *Jugoslovenske vojske u otadžbini*, Dragoljub Draža Mihajlović, je poslije kratke saradnje sa partizanima i otpora prema okupatoru, počeo zagovarati obustavu svih vojnih dejstava protiv Nijemaca, insistirajući na izgradnji pokreta i čekanju da saveznici preokrenu kurs rata u njihovu korist, kojem bi se oni na kraju pridružili. Njegov odnos prema Nijemcima će postepeno evoluirati od politike kompromisa do pune i otvorene saradnje sa njima.⁴⁸ Jedna od činjenica u Mihajlovićevo odbranu svakako bi

pali neki od hrvatskih revizionista. Daleko najrazumnija i najrealnija procjena je rezultat srpljivog rada dvojice nezavisnih demografa, hrvatskog Vladimira Žerjavića i srpskog Bogoljuba Kočovića, koji su neovisno jedan od drugoga došli do cifre od oko 300.000 ljudi. Od te turobne brojke u Jasenovcu je živote izgubilo oko 80.000 ljudi, a u logoru Stara Gradiška oko dodatnih 20.000, dok je ostalih 200.000 ubijeno širom NDH, naročito na teritorijama koje su vjerno ocrtavale teritoriju bivših vojnih krajina. U cijeloj Jugoslaviji u ratnom sukobu, živote je izgubilo oko 1.000.000 ljudi. Proporcionalno najveće žrtve bili su Srbi i Muslimani, gubeći po skoro sedam posto svoje populacije. Lampe, 1996, 207.

47 Ćirković, 2004, 294.

48 Mihajlovićevo približavanje i pregovori sa Nijemcima počinju još u jesen 1941., u isto vrijeme dok je razmatrao mogućnost saradnje s partizanima, ali su prvi kontakti bili opterećeni nepovjerenjem s njemačke strane. Iako je već u tzv. Prvoj ofanzivi učestvovao u napadu na partizane s leđa, njegove su snage, zajedno sa partizanskim, protjerane od strane Nijemaca sa teritorija Srbije u Bosnu i Sandžak. Tokom 1942., saradnja između četnika i Nijemca je dobila na zamahu da bi 1943. prerasla u otvorenu kooperaciju koja je kulminirala u bici na Neretvi (gdje su četnici doživjeli poraz od strane partizana, od koga se nikad više nisu oporavili). Saradnja između Mihajlovića i Nedićevog režima je postojala od kraja 1941. pa do kraja njemačke okupacije, mada često opterećena nepovjerenjem i rivalitetom. Inače ime četnik dolazi od srpskih gerilaca koji su se borili još protiv turskih osvajača, i izvor je beskrajne zbrke i konfuzije. Postojalo je više različitih četničkih pokreta i oni uglavnom nisu jedinstveno djelovali, niti bili pod jedinstvenom komandom. Čak i unutar Ravnogorskog pokreta, usprkos nastojanjima vrhovne komande. Tako npr. Mihajlovićev Ravnogorski četnički pokret ne bi trebalo izjednačavati sa četnicima Koste Pećanca koji su saradjivali sa Nijemcima i Nedićevim kvislinškim vlastima još od početka rata i počinili neke od najvećih zločina

bilo pravilo o odmazdi po kojemu je za jednog njemačkog vojnika streljano 100 srpskih civila, kao i izričita naredba iz Londona da se štede srpski životi i resursi. Ipak, pravi razlog ovakvog ponašanja je bio ideološke prirode, kao i činjenica da su četnici vrlo brzo u partizanima prepoznali glavnog suparnika u borbi za vlast, koji je uz to imao i potpuno oprečnu ideologiju i viđenje uređenja poslijeratne države. Mihajlović, kako to Matvejević sugerše, nije bio fašista ili rasista poput Pavelića,⁴⁹ ali se kao radikalni antikomunista i srpski nacionalista, koji je za ideološku matricu svog pokreta usvojio ideju velike Srbije - ovog puta redefinisane od strane banjalučkog advokata Stevana Moljevića u njegovom pamfletu *Homogena Srbija*⁵⁰ - borio se za povratak kralja i monarhije i neku vrstu Jugoslavije koja bi bila pod srpskom kontrolom. Ipak najveća kompromitacija Mihajlovića i njegovog pokreta došla je iz činjenice da su se njegove snage borile za zaštitu samo srpskog življa, i istovremeno, u ime odmazde za zločine nad Srbima, činile mnoge zločine nad hrvatskim a naročito muslimanskim stanovništvom u Bosni i Hrvatskoj. Četničkog terora nisu bili pošteđeni ni Srbi drugačijih ideoloških uvjerenja.⁵¹

protiv civilnog stanovništva u Bosni i Srbiji, ili četnicima popa Đujića koji su na teritoriji kninske krajine saradivali sa Talijanima sve vrijeme rata. Opširnije Tomasevič, *Četnici*, 1975, 165-260.

49 Predrag Matvejević *De Gaulle-Tito-Mihajlovic-Povijest i mit*, Zeničke sveske, broj 3, BNP, Zenica, 2006.

50 Moljevićev pamflet "Homogena Srbija", napisan 1941., mora se naglasiti nije bio oficijelni dokument četničkog pokreta, ali je postao temelj na kojem će biti definisana četnička ideologija. Moljević definiše kao dužnost i cilj djelovanja svih Srba ostvarenje etnički homogene srpske države, politički, ekonomski i infrastrukturno sposobne za samostalan život. Moljević je smatrao da Srbi ne mogu sebi dozvoliti iste pogreške kao pri kreaciji Prve Jugoslavije, prije svega da se ne razgraniče sa ostalim narodima u svom okruženju, što bi po njemu spriječilo stalno ponavljanje međuetničkih sukoba i stradanje srpskog stanovništva. Poslijeratna tzv. Velika Jugoslavija bi po ovom planu trebala biti federativna tvorevina sastavljena od tri jedinice, Velike Srbije, krnje Hrvatske i Velike Slovenije. Srpska teritorijalna jedinica čije granice dokument određuje do u detalje, bi morala uključivati sve teritorije naseljene Srbima- to je etnički čista teritorija koja je vjerno ocrtavala već poznate granice Velike Srbije. Kreacija ovakve etnički čiste države bi zahtjevala masovna preseljenja naroda i razmjene stanovništva koje Moljević ne razrađuje u detalje niti priča o metodima ostvarenja ovakvih planova. Opširnije, Tomasevič, 1975, 170.

51 Za vrijeme rata četnici su počinili mnoge akte etničkog čišćenja i masovnih ubistava civila pogotovo na teritorijama istočne Bosne i Sandžaka. Iako su ovi akti bili obimom žrtava manji od zločina počinjenih nad srpskim stanovništvom od strane NDH, i pravdani uglavnom kao akti osvete za zločine na Srbima, mora se podcrtati očita dosljednost u provođenju politike etničkog čišćenja, jer su u ovim akcijama ubijani uglavnom neležni civili, žene i djeca. U zimu 1942. oko 2000 Muslimana je ubijeno u području Foče i Sandžaka. Crnogorski četnici su u zimu 1943. u akcijama etničkog čišćenja u istom geografskom području ubili oko 10.000 ljudi, od toga 9.000 žena, djece i staraca. Akcije četnika u Hrvatskoj su bile nešto manjeg intenziteta ali dovoljno krvave da su talijanski zapovjednici prijetili obustavom logističke podrške četnicima ukoliko se napadi na civile nastave.

Dok su snage NDH bile sačinjene od Hrvata i Muslimana, a četnici od Srba, Titova komunistička vojska je bila ne samo multinacionalna nego i jedina snaga koja je tokom rata demonstrirala svoju privrženost izvornoj ideji jugoslovenstva i Jugoslavije kao federacije ravnopravnih. Titovi partizani nisu vodili samo rat za oslobođenje od okupacije nego je njihova borba imala za cilj, što je dugo uspješno prikrivano, i socijalnu revoluciju sa krajnjim ciljem uspostavljanja komunističke države. U haotičnom okruženju surovog građanskog rata, bez obzira na sve vlastite grijehe, oni su ne samo uspjeli zaustaviti međusobnu klanicu, nego i antifašističkoj borbi dati internacionalni politički pravac i nadnacionalni karakter.

Unutar srpskog nacionalnog korpusa, pobjeda partizana nad četnicima značice i pobjedu pro-jugoslovenski orijentisanih Srba nad onima koji su bili isključivo pro-srpski orijentisani, a u teritorijalnom smislu i trijumf Srba van Srbije, koji su popunili partizanske redove već od početka rata bježeći od ustaškog terora, nad onima iz Srbije, gdje partizanski pokret nije uživao veću podršku sve do 1944. i povratka partizana u Srbiju. Konačna pobjeda partizana, značila je i konačni poraz srpskog (ali i hrvatskog) tradicionalnog nacionalizma, institucionalno i ideološki.⁵² Bez obzira na ogromnu cijenu plaćenu u ratu Jugoslavija je zavrijedila i drugu istorijsku šansu. No, ne zadugo...

Integralni tekst može se pronaći na www.zesveske.ba

Partizanske familije u Srbiji su također bile metom napada od strane četnika, ovog puta žrtve su bili Srbi drugačijih ideoloških opredeljenja. Tomasevich, 1975, 257-9.

52 Helfant Budding, 2004,62.